

AVESTANING ILMIY JIHATDAN TATBIQ ETILISHI

Nasriddinov Dilovar Muslixadim o'g'li

Termiz davlat pedagogika instituti stajyor-o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Zardushtiylik dinining o'rganilish dolzarbligi, ushbu dinnig asosi hisoblangan "Avesto" kitobining o'rganilish tarixi, olimlarning ilmiy izlanishlari natijasida kelingan ba'zi xulosalar keltirilgan

Kalit so'zlar: Dinshunoslik, huquqiy tafakkur, Zardushtiylik dini, Avesta, K.Bartolomey, "maqto'v qo'shig'i", Eski Avesta (Gatalar)

Abstract: This article discusses the relevance of studying Zoroastrianism, the history of researching the "Avesta" book, which is considered the foundation of this religion, and presents some conclusions drawn from scholars' scientific investigations.

Keywords: Religious studies, legal thought, Zoroastrianism, Avesta, K. Bartholomae, "hymn of praise," Old Avesta (Gathas)

Jahondagi globallashuv jarayonlari sivilizatsiyalarning ijtimoiy-ma'naviy tayanchini mustahkamlashda diniy qarashlar muhim omil ekanligini isbotlamoqda. Zero, insoniyat tarixida u yoki bu shakldagi din bilan bog'liq bo'lmagan madaniyat yo'q. Sivilizatsiyalar tarixidagi siyosiy, iqtisodiy, huquqiy, ma'naviy va mafkuraviy yondashuvlar diniy ta'limotlarda mujassamlashgan. Dunyodagi ilk monoteistik ta'limot – zardushtiylik shakllangan O'rta Osiyo mintaqasidagi turli diniy qarashlar evolyutsiyasi, tadrijiy taraqqiyoti, shuningdek, ularning jamiyat taraqqiyotining barqaror rivojlanishi va sivilizatsiyalar muloqotidagi o'rnini yoritib berish muhim ahamiyatga ega.

Jahonning Angliya, Fransiya, Germaniya, Hindiston, Rossiya, Italiya, AQSh kabi davlatlarining yetakchi ilmiy tadqiqot markazlari tomonidan O'rta Osiyo xalqlari qadimgi diniy qarashlari, ta'limotlarning shakllanishi va evolyutsiyasiga oid masalalar keng tadqiq etilmoqda. Zardushtiylik dinining vatani, paydo bo'lgan davri, uning asosida turuvchi mafkuraviy qarashlar, moddiy madaniyatda aks etishi, tadrijiy taraqqiyoti, transformatsion o'zgarishi va boshqa dinlarga o'zaro ta'siri masalalarining yoritilishi ko'plab savollarga javob bermoqda. Shu jihatdan, ibtidoiy diniy qarashlardan jahon dini bosqichiga o'tishda muhim qadam bo'lgan, shartli ravishda "protozardushtiylik" deb ataluvchi, zardushtiylikdan avvalgi e'tiqodni o'rganish mazkur tadqiqot mavzusining dolzarbligini ko'rsatadi.

“Avesta” – bu zardushtiylik dinining asosini tashkil qiladigan manbalar to‘plamining umumiy nomidir. “Avesta” tarkibidagi har bir kitob “nask” deb ataladi. Beruniyning ma’lumotiga ko‘ra “Avesta” jami 30 nask bo‘lgan, makedoniyalik Aleksandr Fors saltanatini (Ahamoniylar imperiyasi) bosib olganidan so‘ng uning hududidagi barcha zardushtiylik ibodatxonalarini vayron etishga va “Avesta” nusxalarini yo‘q qilishga buyruq bergan. Beruniy, shuningdek, so‘ngi ahamoniy hukmdor Doro III (mil.avv.380-330) xazinasida “Avesta”ning 12 ming qoramol terisiga oltin harflar bilan bitilgan nusxasi saqlanganligi haqida ham ma’lumot berib o‘tadi.¹ “Avesta” – jahon madaniyatining, jumladan, Markaziy Osiyo va Eron xalqlari tarixining qadimgi noyob yodgorligidir. Zardushtlik e’tiqodiga amal qiluvchilarning muqaddas kitobi sifatida Yagona Tangriga topinish shu ta’limotdan boshlangan. Bu kitob tarki “Avesta” atamasining kelib chiqishi hamon bahslicha qolmoqda va uning lug‘aviy ma’nosi ham noaniq. Bu so‘z ilk marta pahlaviy bitiklarida “abestāg” shaklida uchraydi. Olimlar bu terminni turlicha talqin qilgan. Talqinlarning aksariyati K.Bartolomeyning ma’lumotiga borib taqaladi va u rekonstruksiya qilingan “upa stavaka”, ya’ni “maqtov qo‘shig‘i” so‘zidan kelib chiqqani ilgari suriladi. Ammo tadqiqotlar natijasi o‘laroq, bu so‘z o‘rta eroniy tillaridagi pwst’k(a) (pustak), ya’ni “kitob” yoki “hujjat” so‘zi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Bu so‘z asosan sharqiy eroniy tillarga xos bo‘lib, pwst (pōst) – “po‘st, teri” so‘zi asosida shakllangan. Bu so‘z keyinchalik derivatsion bosqichlardan o‘tib, parfiyoniy tilida pwstag (pōstag) shaklida “pergament, kitob” ma’nosida², so‘g‘d tilida pwstk, pwst’k (pūstak, pūstāk) shaklida “kitob, xat, hujjat, pergament” ma’nolarida³, baxtar tilida πωσταγο (pustag) ko‘rinishida “kitob, hujjat, shartnoma” ma’nolarida⁴ uchraydi. Hatto sanskrit tilidagi ham “kitob” ma’nosidagi pustaka so‘zi ham sharqiy eroniy tillardan o‘zlashgan bo‘lishi mumkin, degan qarash ham mavjud.⁵

Avestani ilmiy tatbiq etish bo‘yicha quyidagi ilmiy fikrlarni keltirishimiz mumkin:

1. *Avesta - ko‘p yo‘nalishli ilmiy manba sifatida.* Avesta faqat diniy matn sifatida emas, balki ko‘p tarmoqli ilmiy tadqiqotlar uchun asosiy qadimiy manbalardan biri hisoblanadi. Unda til, din, tarix, huquq, axloq, jamiyat va madaniyatga oid qimmatli ma’lumotlar jamlangan. Shu sababli Avesta atrofida filologiya, tarixshunoslik,

¹ Beruniy, Abu Rayhon. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. 2020. Toshkent: “O‘zbekiston”

² Boyce, Mary Textual Sources for the Study of Zoroastrianism, 1984. Manchester

³ Gharib, B. Sogdian Dictionary (Sogdian-Persian-English). 1995. Tehran: Farhangian Publications.

⁴ Sims-Williams, N. Bactrian documents (from Northern Afghanistan) I Legal and economic documents, 2000. Oxford: Oxford University Press.

⁵ Sa’dullayev Sh va Abdurahmanova M. “Qadimgi so‘g‘d va Sanskrit tillarining leksik jihatdan yaqinlik xususiyatlari” Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences 1.5 (2021): 907 912.

huquqshunoslik, etika, qiyosiy dinshunoslik kabi fanlarda ilmiy izlanishlar olib boriladi

2. *Qadimgi til va matnshunoslik tadqiqotlari uchun asos.* Avesta tili, xususan Eski Avesta (Gatalar) va Yangi Avesta (Videvdad va boshqa qismlar) filologik jihatdan chuqur o'rganiladi. Avesta matnlari asosida hind-eron tillarining shakllanishi, indoevropa tillari bilan aloqalari tahlil qilinadi. Bu esa tilshunoslikdagi qiyosiy va tarixiy metodlarni rivojlantiradi.

3. *Dinshunoslik va falsafiy tafakkur tarixining o'rganilishida tutgan o'rni.* Avesta diniy-falsafiy mazmuni orqali inson tafakkurining dastlabki bosqichlarini, diniy dualizm (yaxshi-yomon, yorug'lik-zulmat) g'oyalarining shakllanish jarayonini yoritadi. Bu g'oyalar keyingi yirik diniy tizimlarga (Manixeylik, Gnostitsizm, ba'zi Islomiy oqimlar) ta'sir o'tkazgan. Shuningdek, zardushtiylikdagi axloqiy tamoyillar bugungi zamon kontekstida ham dolzarb ahamiyatga ega.

4. *Tarixiy va madaniy antropologiya uchun noyob manba.* Avestada qadimgi Eron xalqlari hayoti, urf-odatlar, ijtimoiy tuzilmasi, qadimiy geografik bilimlari va voqealar aks ettirilgan. Videvdad bo'limi orqali qadimiy gigiyenik, tibbiy, agrar va huquqiy an'analar aniqlanadi. Bu jihatdan Avesta qadimgi jamiyatlar hayotini rekonstruksiya qilishda katta ahamiyatga ega.

5. *Huquqiy tafakkur va qadimiy qonunchilikni tahlil qilish uchun asos.* Avesta, ayniqsa Videvdad, qadimgi diniy-huquqiy normalar, jinoyat turlari, jazolash va poklanish marosimlarini ifodalaydi. Bu qadimgi Eron huquqiy tafakkurini o'rganish imkonini beradi va boshqa qadimgi qonunchilik tizimlari bilan (masalan, Hammurabi qonunlari, Muso qonunlari, Rim huquqi) qiyosiy tahlil qilish uchun zamin yaratadi.

6. *Qiyosiy dinshunoslikda markaziy ahamiyatga ega.* Avesta boshqa muqaddas matnlar — Vedalar, Bibliya, Qur'on bilan qiyosiy tahlil qilinadi. Shu orqali umumiy mifologik obrazlar, diniy ramzlar, ibodat shakllari aniqlanadi. Bu diniy arxaik tafakkurning umumiy ildizlarini ko'rsatadi

7. *Zamonaviy g'oyalar va qadriyatlar bilan bog'lanish imkoniyati.* Avestadagi "yaxshi o'y, yaxshi so'z, yaxshi amal" tamoyili — zamonaviy etika, ekologik ong, insonparvarlik va ijtimoiy adolat g'oyalari bilan mushtaraklik kasb etadi. Bu esa uni zamonaviy sivilizatsiyalararo muloqot doirasida ham tatbiq etish imkonini beradi.

Avesta matni — zardushtiylikning asosiy muqaddas kitobi bo'lib, uning ilmiy jihatdan tatbiq etilishi turli sohalarida katta ahamiyat kasb etadi. Avesta yozilgan til olimlar tomonidan shartli ravishda avesta tili deb nomlangan. Avesta tili lingvistik, adabiy va konseptual xususiyatlarga ko'ra ko'hna va yangi avesta tili deb farqlanuvchi dialektlarga ega bo'lib, ko'hna avesta tili yangi avesta tilidan bir necha

asrlar oldin paydo bo'lgan⁶ "Avesta"ning Yasna naskida 17 ta goh (gatha) mavjud bo'lib, ular bayon etilgan til "Avesto"ning boshqa qismlari yoritilgan tildan farq qiladi. Avestashunoslikda ushbu gohlar "Zardusht qo'shiqlari" deb ham yuritiladi, chunki ularning barchasi kontekstual va konseptual jihatdan Zardusht tilidan aytilganligi ma'lum. Gatha so'zi avesta tilida "qo'shiq", "tilovat" ma'nosini anglatadi va hozirgi hind-oriy tillarida ham geit shaklida "qo'shiq" ma'nosini saqlagan holda iste'molda mavjud. O'zbek va tojik milliy qo'shiq-musiqqa tizimi – shoshmaqom tarkibida ham "dugoh", "segoh", "chorgoh" singari ashulachilik terminlari mavjud va sharqshunos olim Mirsodiq Is'hoqov gatha atamasini o'zbek tiliga goh shaklida tarjima qilgan.⁷

Gohlar tili – ko'hna avesta tili sharqshunos O.Skveryoga ko'ra mil.avv. II mingyillikning oxirlarida shakllangan bo'lishi mumkin. Yangi avesta tili esa, ehtimol, zardushtiylik ahamoniy podsholar diniga aylangan davrda shakllangan⁸. Ko'hna va yangi avestaning til xususiyatlari eroniy tillarning "o'rta eroniy" bosqichiga o'tishidan ancha oldin shakllanganini ko'rsatadi.⁹

Aytib o'tish joizki, ushbu din paydo bo'lgan davr va uning vatani – hali fanda oxirigacha to'liq yechilgan masalalar emas. Zardushtiylik dini payg'ambar Zardusht nomiga nisbat berilib, shartli ravishda shunday atab kelinadi. Aslida esa u mazkur dinning muqaddas kitobi hisoblanmish Avestada "Mazdayasna" dini deb atalgan. Bu so'zni "Mazdaga sig'inmoq" deb tarjima qilish mumkin. "Mazda" so'zi "donish, donishmand, oqil" kabi talqin etiladi. Zardushtiylik yana "Behdin", ya'ni "Eng yaxshi din" deb ham ulug'langan. Uning ta'limotiga ko'ra, barcha ezgu borliq Mazdaning irodasi bilan yaratilgan. "Mazda" so'zi oldiga ulug'lash ma'nosini anglatuvchi "Axura" qo'shib, zardushtiylikning ilohiyati – Axura-Mazda nomi paydo bo'lgan. Bu – "Janob Mazda" yoki "Iloh" demakdir. Zardusht nomi tadqiqotlarda Zaratushtra, Zarduts, Zoroatsr ko'rinishlarida ham ishlatiladi. Tadqiqotchilar o'rtasida Zardushtning tarixda bo'lgan yoki bo'lmaganligi borasida turli fikrlar mavjud. Ba'zilar uni tarixiy shaxs deb bilsalar, boshqalar afsonaviy shaxs deb hisoblaydilar. Manbalarining xabar berishicha, u taxminan mil. av. 1200-570 yillar orasida yashagan ilohiyotchi, faylasuf, shoirdir. Tadqiqotchi M. Boys ta'kidlashicha, u mil. av. 1500-1200 yillar orasida yashagan. Zardusht Markaziy

⁶ Hintze A. "Zarathustra's Time and Homeland – Linguistics Perspectives". – Stausberg: John Wiley&Sons, 2015. – 38 p.

⁷ Is'hoqov M.M. Avesta: "Zardusht "goh"lari (ma'no o'zgartmalari va germeneytik talqinlari". – T.: O'zMK nashriyoti, 2022. – 306 b

⁸ Skjaervø, P. Oktor. "Old Iranian". In Windfuhr, Gernot (ed.). The Iranian Languages. Routledge. (2009)

⁹ Kreyenbroek, Philip G. "Early Zoroastrianism and Orality". Oral Tradition among Religious Communities in the Iranian-Speaking World. Cambridge: Harvard University. (August 2022).

Osiyo hududida mavjud bo'lgan ko'pxudolikka negizlangan qadimiy diniy tasavvur va e'tiqodlarni isloh qilib, yangi dinga asos soldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Beruniy, Abu Rayhon. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. 2020. Toshkent: "O'zbekiston"
2. Boyce, Mary Textual Sources for the Study of Zoroastrianism, 1984. Manchester
3. Gharib, B. Sogdian Dictionary (Sogdian-Persian-English). 1995. Tehran: Farhangian Publications.
4. Sims-Williams, N. Bactrian documents (from Northern Afghanistan) I Legal and economic documents, 2000. Oxford: Oxford University Press.
5. Sa'dullayev Sh va Abdurahmanova M. "Qadimgi so'g'd va Sanskrit tillarining leksik jihatdan yaqinlik xususiyatlari" Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences 1.5 (2021): 907 912.
6. Hintze A. "Zarathustra's Time and Homeland – Linguistics Perspectives". – Stausberg: John Wiley&Sons, 2015. – 38 p
7. Is'hoqov M.M. Avesta: "Zardusht "goh"lari (ma'no o'zgartmalari va germeneytik talqinlari". – T.: O'zMK nashriyoti, 2022. – 306 b
8. ¹ Skjaervø, P. Oktor . "Old Iranian". In Windfuhr, Gernot (ed.). The Iranian Languages. Routledge. (2009)
9. ¹ Kreyenbroek, Philip G. "Early Zoroastrianism and Orality". Oral Tradition among Religious Communities in the Iranian-Speaking World. Cambridge: Harvard University. (August 2022).